

## АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 349.6

**А. Ю. Бойчук**  
кандидат юридичних наук, суддя  
Кіровського районного суду м. Кіровограда

### РОЗВИТОК ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ У СФЕРІ ДОВКІЛЛЯ: ГЕНЕЗА, ГЕНЕТИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ

Актуальність теми дослідження пов'язана з двома причинами. По-перше, інститут юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони довкілля являє собою різновид юридичної відповідальності, сутність якої полягає у відповідному правовідношенні між особою, яка скоїла правопорушення, та компетентними державними органами. При цьому рівень дослідження генези та генетичних зв'язків цієї категорії є недостатнім, що доводиться низькою ефективністю діючого законодавства, яке не в змозі протидіяти протиправним посяганням у цій сфері. По-друге, правопорядок у державі забезпечується засобами юридичної відповідальності, які гарантують обов'язковість виконання правових норм, зміцнення законності, гарантії прав громадян. Реалізація цих положень базується на засобах юридичної відповідальності, які займають ключове місце в системі правового впливу на суб'єктів суспільства. Враховуючи критичний стан охорони природи в Україні, юридична відповідальність грає ключову роль у протидії правопорушенням у цій сфері та дозволяє захистити природні об'єкти від протиправних посягань. З цієї точки зору важливо дослідити етапи розвитку юридичної відповідальності, генезис та генетичні зв'язки.

Аналіз публікацій показує, що питання юридичної відповідальності за правопорушення у сфері довкілля побіжно розглядалися в працях А.П. Гетьмана, Н.І. Тітової, М.В. Краснової, А.К. Соколової, В.К. Матвійчука, В.Л. Мунтяна, П.Ф. Кулініча, С.Б. Гавриша, З.Г. Корчевої, Ю.С. Шемшученко, С.О. Боголюбова, Є.А. Неміровського, Г.М. Полянської та ін. Незважаючи на наявність цих робіт, відсутня генеза цього інституту та генетичні зв'язки, які вивчалися частково та потребують свого подальшого розроблення. Особливістю досліджень цієї категорії є та обставина, що в більшості робіт розглядалися питання, пов'язані з юридичною відповідальністю за пра-

впорушення окремих об'єктів природи протягом якогось конкретного історичного періоду.

**Метою роботи** є дослідження етапів розвитку юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони довкілля як певної еволюційної форми.

Виклад матеріалів дослідження слід розпочати з того, що під генетичними зв'язками цієї категорії розуміють зв'язки, які виражають розвиток загальної системи юридичної відповідальності та формування її підрозділів. Для системи юридичної відповідальності так само, як і для багатьох інших складних систем, характерна така риса, як спадковість. На практиці це означає, що правопорушення, за які встановлювалась відповідальність у сфері охорони довкілля, в більшості випадків переходять від однієї системи юридичної відповідальності до іншої. Наприклад, одним із перших актів з охорони землі були Статути Великого князівства Литовського, пізніше цей об'єкт права перейшов до інших джерел у такій послідовності – Соборне Уложення 1649 р., «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., імперське законодавство, нормативно-правові акти, прийняті в часи УНР, Радянської та незалежної України. Таким чином, теперішній стан та майбутній розвиток юридичної відповідальності у сфері охорони довкілля залежить від минулого, при цьому ступінь такої залежності може коливатися в значних межах. Так, перші згадки про юридичну відповідальність за правопорушення, пов'язані з полюванням на українських землях, відносяться до кінця IX-го ст., коли за такий злочин – тобто полювання в чужих лісах – передбачалася смертна кара. Пізніше ці норми змінюються на більш м'які, що доводиться фактом застосування штрафів у нормах Руської Правди. У генетичній теорії така залежність та тенденція спадковості отримала назву «пам'ять системи», інакше кажучи – проєктанти нормативно-правових актів повинні враховувати історичний досвід юридич-

ної відповідальності, пов'язаний з охороною того чи іншого об'єкту природи. Одночасно з цим розвиток юридичної відповідальності у сфері охорони довкілля містить низку питань, на які часто не можна відповісти однозначно, зокрема: чому більшовицький режим, який формально не визнавав норми буржуазного права, створював власну систему юридичної відповідальності, яка відтворювала правові концепції Російської імперії? Доказом цього є наявність в обох системах норм з охорони землі, лісів, особливо цінних представників флори та фауни, захисту водних об'єктів від засмічення та забруднення.

Гене́за інституту юридичної відповідальності за правопорушення у сфері довкілля являє собою тривалий історичний процес, у результаті якого було створено основні положення цієї категорії в залежності від суспільно-політичного ладу та відношення до природоохоронної справи. Розгляд історії держави та права показує, що законодавство, яке регламентувало юридичну відповідальність у цій сфері, могло припинити своє існування разом зі зникненням якоїсь держави, а в деяких випадках замінювалась іншою. Одночасно з цим відомі випадки, коли окремі заходи юридичної відповідальності або деякі її елементи переносилися в іншу епоху або іншу країну, пов'язуючи дві точки в часі або просторі. Інтерес викликає та обставина, що 22 квітня 1714 р. був опублікований Указ Петра I «Про заборону полювання на лосів», а 3 лютого 2017 р. Міністр екології та природних ресурсів України О.М. Семерак підписав Наказ «Про заборону полювання на лося». Таким чином, існує певний механізм розвитку права, який повністю не вивчено, але робить можливим такі події. При цьому виявити його наявність можна лише через систему прийнятих у конкретний історичний період нормативно-правових актів, які являють собою зовнішні прояви відношення держави до охорони природи.

Наявність такого фактору, як спонтанність, сприяє відбору найбільш прийнятних моделей захисту природних об'єктів. У 1918 р. в Україні склалася критична ситуація, пов'язана з масовими рубками, знищенням природних об'єктів. Із причини відсутності догляду за лісами значно розповсюдились короїди та паразити. З метою боротьби з ними Міністерство Земельних Справ Української Держави 6 березня 1918 р. прийняло Обіжник Лісового Департаменту «Про заходи по охороні пам'яток природи на Україні, розведення бджільництва, боротьбу з короїдами» [1]. Прийняття цього нормативно-правового акту пов'язане зі спонтанним процесом захисту природи з причини того, що тодішня Українська Держава не мала відповідних структур, матеріального забезпечення, отрутохімікатів на його виконання.

Згідно з еволюційною теорією будь-яка нерівноважна система, що стихійно розвивається, зазнає обов'язкового структурування, яке переводить її в стабільну впорядковану форму. Щодо юридичної науки держава приймає нормативно-правові акти, виконує функцію їх систематизації та забезпечує їх виконання на практиці. Одночасно з цим проходить процес гетерогенності у вигляді появи різних за значенням нормативно-правових актів, з'являються стійкі функціональні зв'язки між частинами системи, що доводиться наявністю законних та підзаконних нормативно-правових актів. При цьому майже у всіх сферах природоохоронної справи прослідковується процес ускладнення від простого до більш складного. Наприклад, давні традиції, правила охорони природних об'єктів переходять у положення звичаєвого права, а пізніше – в норми нормативно-правових актів. Саме за таким сценарієм формувалася юридична відповідальність за правопорушення у сфері охорони природи, і в сьогоденні умовах цей процес не зупинився та продовжує свій розвиток.

Так, будівництво АЕС призвело до необхідності правового регулювання заходів з охорони земель від радіоактивного забруднення, іонного випромінювання. Друга проблема, пов'язана з життєдіяльністю населених пунктів, полягає у створенні полігонів твердих побутових відходів, що потребує проведення рекультивациі та відновлення таких земель. У свою чергу робота хімічних підприємств вимагає особливої системи контролю за викидами небезпечних речовин в атмосферу міського господарства проведення, заходів із контролю за стоком стичних вод. В усіх цих випадках діюче законодавство передбачає дисциплінарну, адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність за їх порушення.

Згідно з еволюційною теорією в таких процесах можна виділити чотири головні етапи: 1) зародження; 2) становлення; 3) стабілізація; 4) дестабілізація, яка включає до себе перехід на новий рівень.

**I. Стадія зародження** юридичної відповідальності у давніх слов'ян була тісно пов'язана з релігійними уявленнями. Наші предки виділяли ділянки дикої природи, де встановлювали дерев'яні статуї богів Перуна, Велеса, Сварога, Дажбога та огорожували загороною, за яку мали право заходити тільки жреці. На таких ділянках заборонялося під страхом смертної кари рубати дерева, збирати плоди та навіть рвати квіти. Про одну з таких ділянок, розташовану на острові Хортиця, на р. Дніпро, до наших днів дійшли записи, зроблені візантійським імператором Костянтином Багрянородним, який описував проведення на ній язичницького обряду поклоніння природі [2, с. 331]. Прийняття християнства сприяло закріпленню цієї традиції у вигляді обряду «запові-

дання природних об'єктів», яке полягало в тому, що священник висвітлював і обходив із хрестом певну ділянку і забороняв у ній полювання, рубку дерева, ловлю риби та знищення будь-яких природних об'єктів. За такі дії передбачалися релігійні покарання у вигляді анафема та заборони спілкування. Релігійні уявлення давніх слов'ян стосовно охорони природних об'єктів частково знайшли відображення в нормах ЗУ «Про природно-заповідний фонд» 1992 р. Згідно з актом відповідальність установлювалась за нецільове використання територій та об'єктів природно-заповідного фонду, псування, пошкодження чи знищення природних комплексів, територій та об'єктів, самочинні зміни меж. За такі дії сучасне законодавство передбачає дисциплінарну, адміністративну, цивільну, а в деяких випадках кримінальну відповідальність. Таким чином, на цій стадії проходить спроба правового закріплення правил, традицій, які склалися в процесі охорони природи. Саме на цій стадії з'являються норми, за порушення яких установлюються покарання, а на їх основі починає відправлятися правосуддя.

**II. Стадія становлення** юридичної відповідальності за злочини в природоохоронній сфері на українських землях тісно пов'язана з процесом формування держави Київська Русь, основним джерелом права якої була Руська Правда. Згідно з цією пам'яткою права юридична відповідальність встановлювалась у вигляді штрафів за правопорушення, пов'язані з рубкою дубів, полюванням на бобрів, охороною бджіл, деяких видів птахів. Наприклад, за крадіжку домашніх птахів ст. 36 передбачає 9 кун, за крадіжку бобрів (ст. 69) – 12 гривень, за псування чи рубку дубів ст. 73 регламентувала штраф у розмірі 12 гривень. Подальший розвиток відповідальності за правопорушення у цій сфері пов'язаний зі Статутами Великого князівства Литовського 1529 р. (Старого), 1566 р. (Волинського), 1588 р. (Нового). У цих пам'ятках права юридична відповідальність у вигляді смертної кари встановлювалась у випадку затримання злодія над убитим звіром (Розділ IX арт. 1 Статуту 1529 р.), а також згідно з арт. 18 цього Статуту – за рубку та крадіжку бортного дерева у випадку затримання на гарячому. У Волинському Статуті арт. 17 Розділ X регламентував покарання у вигляді смертної кари за пожежу в лісах та нанесену шкоду деревам, бджолам, звірям, птахам. У Статутах регламентувалася юридична відповідальність у вигляді штрафів у випадках незаконного полювання, ловлі риби, птахів та псування землі.

Характерною особливістю цієї стадії є перетворення традицій, правил, звичаїв у писемні джерела права. При цьому в положеннях стосовно юридичної відповідальності за правопорушення у сфері довілля відбувається масова фіксація ка-

зуальних норм. Наприклад, будівництво Петром I флоту вимагало значної кількості дубів. З огляду на це російський самодержець прийняв Указ від 19 листопада 1703 р. «Про виконання описів усіх лісів», в якому вказувалось, що за рубку дуба передбачалося покарання у вигляді смертної кари.

Для цього етапу характерна активна правотворчість з одночасним розвитком норм юридичної відповідальності. Доказом такого факту є прийняття Петром I указів стосовно охорони річок від забруднення, ловлі деяких видів риб, полювання на лосів, збереження та створення садів та парків, обмеження в полюванні. Таким чином, саме в цей період закладаються основні риси й особливості конкретної системи норм юридичної відповідальності за злочини проти довілля.

**III. Стадію стабілізації** можна дослідити на прикладі кодифікацій, які охоплювали природоохоронне право у 20-х, 60-х рр. минулого століття та в період появи незалежної України. Практична діяльність у сфері правопорядку потребувала полегшення використання різних нормативно-правових актів, що призвело до необхідності їх систематизації.

Характерною рисою цієї стадії є поява великої кількості джерел права, які потребували свого упорядкування та необхідності динамічної рівноваги між їхнім змістом та потребами суспільства. Так, у 20-х рр. минулого століття були прийняті кодифіковані акти, в яких знайшла відображення юридична відповідальність за правопорушення у сфері охорони природи. Це Земельний кодекс УСРР 1922 р., Кримінальний кодекс (далі – КК) УСРР 1922 р., Закон «Про ліси» 1924 р., Кримінальний кодекс УСРР 1927 р., Адміністративний кодекс УСРР 1927 р. та інші нормативно-правові акти. За порушення земельного законодавства передбачалося позбавлення права користуватися ділянкою. За порушення кримінального законодавства, згідно зі ст. 99 КК 1922 р., встановлювалась кримінальна відповідальність у вигляді позбавлення волі або примусових робіт на строк до одного року з конфіскацією всього незаконно добутого, а так само знарядь полювання або лову. У свою чергу КК 1927 р. посилював кримінальну відповідальність та збільшував коло об'єктів злочинних посягань.

Нова кодифікація законодавства в цій сфері розпочалася у 60-х рр. минулого століття шляхом прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про охорону природи Української РСР» 1960 р. [3] До змісту закону входили норми з охорони надр, земель, зелених насаджень, флори та фауни, але правовий акт не містив конкретних мір юридичної відповідальності. Подальший розвиток норм цього інституту проходив шляхом прийняття Кримінального кодексу УРСР 1960 р., Земельного кодексу УРСР 1970 р., Лісового кодексу 1977 р.,

Кодексу Української РСР «Про надра» 1976 р., Водного кодексу Української РСР 1972 р.

Динаміку кримінальної відповідальності за злочини проти довкілля в Радянській Україні можна дослідити на прикладі положень кримінальних кодексів, прийнятих у різні історичні часи (табл. 1).

Так, у КК УРСР 1922 р. такими об'єктами є ліси, надра, полювання; в КК 1927 р. до них додаються ловля риби, морських котиків; у КК 1960 р. даний перелік знову збільшується, оскільки до нього входять водні ресурси, а до КК України 2001 р. як об'єкти правової охорони додаються повітря, об'єкти природно-заповідного фонду (ПЗФ). При цьому в КК України 2001 р. конкретизовано перелік предметів екологічних злочинів та введені раніше невідомі українському кримінальному праву склади злочинів (наприклад, використання вибухових та небезпечних речовин). Таким чином, у цей історичний період у межах радянської моделі відбулось формування єдиної системи юридичної відповідальності за злочини у сфері охорони довкілля. До її складу входила охорона землі, лісів, надр, водних об'єктів, порушення правил полювання, об'єктів культурно-заповідного фонду, флори та фауни. Важливим елементом даної стадії є формування доктринальних учень стосовно юридичної природи цієї категорії, ознак, характерних рис та функцій, що дозволяє продовжувати наукові дослідження на основі цих теоретичних понять.

**IV. Період дестабілізації та занепаду** означає перехід від одних джерел права до інших, які в більшості випадках базуються на протилежних доктринальних засадах. Як правило, такий період пов'язаний зі змінами в суспільно-політичному ладі, відношенні до приватної власності та характеру управління. Особливості даної стадії добре простежуються на прикладі процесу відділення України від Російської імперії 1917–1921 рр. та в період розвалу Радянського Союзу 1990–1991 рр.

Поява в 1917 р. Української Народної Республіки призвела до припинення дії російського імперського законодавства та до необхідності його заміни. Так, Міністерство Земельних Справ Української Держави прийняло 6 березня 1918 р. Обіжник «Про лісові дачі, які можна рахувати заповідними та залишити як пам'ятки природи», до числа яких було віднесено Алешківське та Чорноліське лісництва [4].

Іншим нормативно-правовим актом, що встановлював відповідальність за правопорушення у сфері охорони природи, був Закон «Про ліси» від 13 січня 1919 р., згідно з яким було введено державний контроль за лісовими масивами. У свою чергу в Радянській Україні також була проведена націоналізація всіх природних об'єктів, скасовано імперське законодавство, та 3 листопада 1923 р. ВУЦВК прийняв Закон «Про ліси УСРР». Згідно з цим законодавчим актом встановлювались норми щодо охорони лісів від незаконних рубок, крадіжок, пожеж, а також охорони корисних птахів (хоча що розуміти під терміном «корисні птахи», закон не роз'яснював). Аналогічний процес у природоохоронній сфері проходив у 1990–1991 рр., коли радянське законодавство почало поступово замінюватися новими нормативно-правовими актами, прийнятими в незалежній Україні. Одним із перших кроків у цьому напрямку стало прийняття ЗУ від 21 червня 1991 р. «Про охорону навколишнього природного середовища», який замінив раніше діючий Закон «Про охорону природи Української РСР». [5] Закон передбачав дисциплінарну, адміністративну, цивільну та кримінальну відповідальність за діяння, пов'язані з порушенням прав громадян на екологічно безпечне навколишнє природне середовище, порушенням норм екологічної безпеки, невиконання вимог охорони територій та об'єктів природно-заповідного фонду та інших територій, що підлягають особливій охороні, видів тварин і рослин, занесених до Червоної книги Української

Таблиця 1

Об'єкти злочинних посягань

| Найменування об'єктів природи | Найменування Кодексу |                 |                 |                        |
|-------------------------------|----------------------|-----------------|-----------------|------------------------|
|                               | КК УСРР 1922 р.      | КК УСРР 1927 р. | КК УРСР 1960 р. | КК України 2001 р.     |
| Земля                         | —                    | —               | ст. 199         | ст. ст. 239, 2391, 254 |
| Ліс*                          | ст. 99               | ст. ст. 82, 83  | ст. ст. 89, 160 | ст. 245                |
| Надра                         | ст. 99               | ст. 84          | —               | ст. 240                |
| Полювання                     | ст. 99               | ст. 137         | ст. 161         | ст. 248                |
| Рибна ловля                   | —                    | ст. 137         | ст. 162         | ст. ст. 249, 250**     |
| Вода                          | —                    | —               | ст. 228         | ст. 242                |
| ПЗФ                           | —                    | —               | —               | ст. 252                |
| Повітря                       | —                    | —               | —               | ст. 241                |

\* – Лісові масиви, рослинний світ, зелені насадження.

\*\* – Проведення вибухових робіт.

РСР. З часом процес заміни законодавства охопив усі сфери природоохоронної справи, а також юридичну відповідальність за злочини у сфері довкілля. Це правовідносини, пов'язані із землею, надрами, водними об'єктами, лісами, рослинним та тваринним світом, атмосферним повітрям тощо.

Особливістю цієї стадії була та обставина, що радянська модель юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони природи продовжувала застосовуватися після зникнення Радянської України поряд із новими, прийнятими в незалежній Україні, нормативно-правовими актами. Так, наприклад, у Радянській Україні діяв Водний кодекс УРСР 1972 р., а в незалежній Україні аналогічний документ – Водний кодекс України – був прийнятий 6 червня 1995 р. Таким чином, протягом трьох років водні відносини регулювалися радянським законодавством.

За результатами проведеної роботи можна зробити такі **висновки**.

Використовуючи положення еволюційної теорії, розвиток юридичної відповідальності може бути представлений у вигляді чотирьох етапів. Протягом першого з них – зародження – юридична відповідальність базувалася на традиціях, правилах, звичаях, міфологічних та релігійних нормах, які обожнювали деякі об'єкти природи. Другий етап характеризується появою писаного права, створення численних письмових джерел у сфері відповідальності за правопорушення, пов'язані з природними об'єктами, більшість яких будувалися на казуальних нормах. Третя стадія – стабілізація – пов'язана з кодифікаційними процесами, внаслідок яких були створені кодекси, що регулюють правовідносини, пов'язані з деякими об'єктами природи, та в яких знайшла відображення юридична відповідальність. На четвертій стадії проходив процес заміни актів, які діяли раніше, на нові, прийняті на інших доктринальних засадах. Характерною рисою українського історичного досвіду є наявність періоду одночасного застосування «старих» нормативно-правових актів до моменту прийняття «нових».

### Література

1. ЦДАВО України. Ф.1061 / Міністерство Земельних Справ Української держави». – Спр. № 204. – С. 5.
2. Борейко В.Е. История охраны природы Украины. Х век – 1980 г. / В.Е. Борейко. – К. : Киев. екол.-культ. центр, 2001. – 544 с.
3. Про охорону природи Української РСР : Закон УРСР від 30 червня 1960 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1960. – № 23. – Ст. 175.

4. ЦДАВО України. Ф.1061 / Міністерство Земельних Справ Української держави». – Спр. № 204. – С. 7

5. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. (з наступними змінами та доповненнями) за № 1264-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 41. – Ст. 546.

### Анотація

**Бойчук А. Ю. Розвиток юридичної відповідальності за правопорушення у сфері довкілля: генеза, генетичні зв'язки.** – Стаття.

У статті висвітлено особливості використання генетичної теорії до процесу розвитку інституту юридичної відповідальності за правопорушення у сфері охорони довкілля. Розглянуто зміст чотирьох стадій цього процесу: зародження, становлення, стабілізація, дестабілізація чи занепад. Показано наявність такого явища, як спонтанність, яка пов'язана зі стихійним розвитком юридичної відповідальності та систематизації, що переводить такі норми в стабільну форму.

*Ключові слова:* юридична відповідальність, охорона довкілля, генетична теорія, стадії розвитку, нормативно-правовий акт.

### Аннотация

**Бойчук А. Ю. Развитие юридической ответственности за правонарушения в сфере окружающей среды: генезис, генетические связи.** – Статья.

В статье освещены особенности использования генетической теории к процессу развития института юридической ответственности за правонарушения в сфере охраны окружающей среды. Рассмотрено содержание четырех стадий этого процесса: зарождение, становление, стабилизация, дестабилизация или упадок. Показано наличие такого явления, как спонтанность, которая связана со стихийным развитием юридической ответственности и систематизации, переводящая такие нормы в стабильную форму.

*Ключевые слова:* юридическая ответственность, охрана окружающей среды, генетическая теория, стадии развития, нормативно-правовой акт.

### Summary

**Boichuk A. Yu. Development of legal responsibility for offenses in the sphere of the environment: genesis, genetic connections.** – Article.

The article highlights the peculiarities of using the genetic theory to the process of development of the institution of legal responsibility for violations in the field of environmental protection. The content of four stages of this process is considered: origin, formation, stabilization, destabilization or decay. The presence of such a phenomenon as spontaneity is shown, which is associated with the spontaneous development of legal responsibility and systematization, which translates such norms into a stable form.

*Key words:* legal responsibility, environmental protection, genetic theory, development stages, normative legal act.